

Олена Романенко

ІДЕНТИЧНІСТЬ НАЦІЇ ТА ТЕКСТУ: ЯК СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА ФОРМУЄ ІНТЕНСИВНІ ОБРАЗИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

У статті виокремлено та проаналізовано етапи формування української ідентичності у 1985–2015 роках, досліджено особливості рецепції української історії у творчості українських письменників цього періоду. Здійснено спробу визначити основні домінанти взаємин історії як наративу та літератури як наративу у літературному процесі 1985–2015 років.

Автор аналізує поняття «ідентичність нації», використовуючи концепції Ю. Лотмана, Й. Рюзена, Є. Топольського, Е.Д. Сміта, П. Нора та ін., визначаючи особливості культурних кодів та символів, які лягають в основу формування сучасних уявлень про минуле серед українців.

У статті доведено, що у 1985–2015 роках можна виділити два періоди формування української ідентичності та нових способів осмислення минулого. Перший припадає на 1985–2000 рр. Його автор класифікує як часовий розрив. У межах цього періоду панівною ознакою літературного процесу та соціокультурної ситуації в Україні є деструкція як спосіб осмислення минулого та сучасності. Другий період — це 2000–2015 рр. На цьому етапі увиразнюються відмінності між українською та пострадянською (постколоніальною) ідентичністю.

Автор формує поняття «транзитна ідентичність», визначає її основні ознаки та способи презентації у художній літературі. На прикладі творів С. Жадана, Ю. Андруховича, О. Забужко, Ю. Винничука, О. Ірванця, В. Шкляра та ін. письменників доведено, що українська література 1985–2015 років переживає зміну тематики і проблематики, відбувається переосмислення таких жанрових форм, як сімейна сага, родинна хроніка, авантюрно-пригодницький та історичний роман.

Ключові слова: ідентичність, транзитна ідентичність, минуле, історія, історичний роман, історичний наратив, комеморація, жанри.

«Дзеркало переломлення, фундамент частково зруйнованої, частково незнищеної будівлі, в якій ми досі живемо, роман, який нам дозволяє краще розуміти, хто ми такі, завдяки оповіді про те, чим ми перестали бути» [18, 121]. Ця цитата із книги П. Нора «Теперішнє, нація, пам'ять» дуже точно характеризує ситуацію, в якій нині живе українське суспільство та функціонує вітчизняна література. В цих обох взаємозалежних сферах активізувалися найінтенсивніші образи національної ідентифікації, й тому ми живемо у часи переструктурування ідентичності українців. Ця гіпотеза, яка буде предметом обговорення у статті, потребує доказів не тільки соціальних, соціокультурних, але й доказів із сфери естетичної — літератури. Методологія такого дослідження мусить бути заснованою на ідеях Ю. Лотмана — про цілісність семіотичного простору культури, в тому числі літератури, соціальної моделі суспільства, включеної до семіосфери [17]; Й. Рюзена — про те, що покоління можуть бути поєднані «у своїй історичній ідентичності» [22, 259], а події впливають на конструювання ідентичності [22, 202–209]; Є. Топольського — про те, що історична нарація є «певною текстуальною цілісністю» [24, 24], а історія, мова і література

безпосередньо пов'язані із наративізацією історичної події, формування «наративної цілості (причини, генези, контексту» [24, 386], в які можна вмістити трагічні, драматичні чи будь-які інші історичні події. Контекстуалізація історичної події (рефлексія над історичним подіями, аналіз таких «позавербальних категорій відчуття дійсності, як піднесення (сублімація) чи ностальгія» [24, 393]), пошук меж репрезентації минулого — усе це не тільки спрямоване на аналіз того, якими шляхами і засобами література впливає на формування уявлень про ідентичність українців, але й одночасно — аналіз того, як народжується нова модель нації.

П. Нора, аналізуючи процес формування уявлень французів про себе як про історичну спільноту, об'єднану спільними спогадами, спільною територією, спільним ставленням до подій минулого та інших проявів історичної колективної та індивідуальної історичної свідомості, говорить, що «історія схоплюється пам'яттю, що, у свою чергу, створити основу нашої національної колективної пам'яті» [18, 125]. І цей момент — переходу події — у простір історичної (літературної) нарації, далі — у простір колективної чи індивідуальної пам'яті, а згодом — у глибинні структури

ідентичності, в яких кожен елемент акумулює наше ставлення до минулого і реалізується у відповідних комеморативних практиках — засвідчує: ідентичність нації і тексту є частиною цілісного процесу формування уявлень про самих себе.

На початку ХХІ століття Україна зіткнулася із тим, що моделі самоідентифікації у суспільній — колективній та індивідуальній — свідомості суттєво різняться. Більше того — суспільство, вочевидь, перебувало у стані, який можна описати словосполученням — тягар репрезентації. Тягар історичних травм, які фіксує не тільки історія України, але й кожен її громадянин, спричиняється до того, що Й. Рюзен окреслює її як негативну ідентичність. Досліджуючи досвід Німеччини у переосмисленні подій Голокосту, вчений доходить висновку, що *«спільнота, так би мовити, втрачає себе у тих подіях своєї історії, які ставлять під сумнів чинність і тривання норм і цінностей, що лежать в її основі. ...Жертви, закопані в історичних підвалинах колективної належності, не дадуть спокою»* [22, 261]. Те, про що мовчить історія, легко доповнює ідеологія. І цей процес легко можна простежити на прикладі формування колективної історичної ідентичності української нації, як це зробив С. Єкельчик у книзі «Імперія пам'яті. Російсько-українській стосунки в радянській історичній уяві». Дослідник зауважує, що *«стратегії пам'яті, що їх українська еліта розвивала принаймні десятиліття»* [10, 257], спричинилися до поширення чужих інтерпретаційних моделей минулого в українській історії та літературі. Кодифікація культури (а відповідно — й усіх елементів, які до неї включені, тобто і символів, і знаків, і метафор, зафіксованих у літературі), загострює питання про етнічну ідентичність, дискусії та рефлексії про те, ким є «ми», як спільнота, і ким є «інший», як чужа спільнота. У цьому контексті цікавими є дискусії, які розгорталися на сторінках українських масмедіа упродовж останніх десятиліть. Так, 2005 року «Дзеркало тижня» публікує статтю Валентини Гаташ «Мені 14 років. Я українець». Приводом до написання цієї статті стала наукова студія харківської дев'ятикласниці Поліни Власенко на тему «Дослідження української національної ідентичності в різних етнічних та історичних регіонах України». Підсумовуючи висновки школярки, журналіст Валентина Гаташ та соціолог Віра Арбеніна констатують точки розбіжностей в етнічній самоідентифікації (а це — «використання української мови», «дотримання українських традицій» та «усвідомлення своєї національної приналежності»), а також очевидну *«архаїчність образу України в очах школярів, її спрямованість у минуле. Сьогоднішні підлітки, ровесники незалежної України, практично не згадують імен, які є культурними (у широкому значенні цього слова) символами сучасної України»* [3]. Саме цей аспект 1999 року констатувала Ліна

Костенко у лекції, прочитаній в Національному університеті «Кієво-Могилянська академія»: *«проблема навіть не в ідентифікації нації, а в кризі самоідентифікації національно дезорієнтованої частини суспільства»* [16, 10]. І проблема не тільки у *«шлейфі історичних упереджень, не спростованих нами й досі»* [16, 14], але й у тому, що українці — це *«фактично раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніша в універсамі людства. Фантом Європи, що лише під кінець століття почав набувати для світу реальних рис. Вона чекає своїх філософів, істориків, соціологів, генетиків, письменників, митців. Неврастеніків просять не турбуватися»* [16, 30]. Ця криза цінностей (символів, метафор, знаків, кодів тощо), закладених у основи самоідентифікації, засвідчена у соціокультурному просторі України, як криза сприйняття певних історичних подій та конфлікт ідентичностей — власне національної та понаднаціональної. Оля Гнатюк окреслює його як суперечність між власне українською ідентичністю та іншими проявами понаднаціональної ідентичності (*«радянською, пострадянською або східнослов'янською»* [4, 71]). Дослідниця констатує факт, який став очевидним у подіях 2014 року: *«українська тожсамість може стати або доповненням радянської ідентичності, або її протилежністю. Натомість дві наднаціональні ідентичності — європейська і радянська (пострадянська, східнослов'янська) — зазвичай перебувають у конфлікті»* [4, 71]. Цей конфлікт упродовж 1985–2015 років переживає кілька етапів, які, власне, й окреслюють коло соціальних доказів тези про формування перехідної (транзитної) ідентичності українського суспільства. У ньому важливо виділити такі соціальні події, як проголошення незалежності України 1991 року, три хвили революції (на граніті, помаранчева, Гідності) упродовж 1990–2000-х років, а також явища переосмислення ставлення до подій минулого, які були системними, однак можуть бути описані з урахуванням багатьох моментів. Це стосується переформатування ставлення до Голодомору, руху опору ОУН-УПА, подій радянсько-німецької війни 1939–1945 рр., подій 1918 року та ін. В їх переосмисленні, наприклад, важливу роль відіграли такі факти, як широка дискусія на сторінках преси, введення до шкільного курсу української літератури твору У. Самчука «Марія», В. Барки «Жовтий князь», прози та поезії письменників «Розстріляного Відродження», порушення питання про визнання Голодомору геноцидом, а також — офіційне вшанування пам'яті загиблих під час Голодомору в четверту суботу листопада кожного року. Ці та інші дії — офіційні та неофіційні — сприяли формуванню в уявленні української спільноти чіткої метафоричної парадигми у сприйнятті акту геноциду: як трагічної сторінки української

історії, яка рясніє кривавим фактами та є частиною цілісної політики Радянського Союзу у стосунку до української нації. Соціологія засвідчує, що динаміка ставлення до цього явища суттєво змінилася упродовж кількох років. Так, соціологічна група «Рейтинг» 1–6 жовтня 2015 року виявила, що 80% опитаних українців погоджуються з твердженням, що Голодомор 1932–33-х років був геноцидом Українського народу, натомість не погодились 12% опитаних, не визначились — усього 8% опитаних. А от у 2013-му таких було — 66%, крім того, Рейтинг вказує, що у 2015 р. «майже вдвічі зменшилася кількість невизначених з даного питання. При цьому противників визнання Голодомору геноцидом протягом 2010–2015 років поменшало з 25 до 12%» [9]. Наслідки маніпуляції минулим особливо загострюються у постколоніальних країнах, і повернення минулого, викресленого на маргінеси індивідуальної та зовсім знищеного як факт колективної історичної пам'яті, — це перший крок у формуванні національної ідентичності. Література у цьому контексті виступає й акумулятором сенсів і символічних, метафоричних смислів, які закладаються в основу нової концепції ідентичності, і водночас є простором, в якому у художній формі зображуються шляхи осмислення власної етнічної ідентичності. Українська література 1985–2015 року чи не найбільше прислужилася на цих двох векторах формування уявлення українців про самих себе як етнічну спільноту з унікальною історією та самобутнім майбутнім на карті Європи.

«Нове сприйняття минулого та небачений раніше спосіб усвідомлювати його» (П. Нора) — так можна означити процеси, зафіксовані у літературі та соціокультурному просторі останніх трьох десятиліть в Україні.

Перший етап цього процесу припадає на 1985–2000 рр. і його можна образно означити як часовий розрив. Його провідною ознакою є деструкція як способу сприйняття минулого та сучасності. У літературі це виявилось насамперед у пануванні нових неоавангардних форм художнього осмислення дійсності, оприявленні у творчій практиці літературних угруповань «Бу-Ба-Бу», «Лугосад», «Нова дегенерація» та ін. В їхніх поезіях звучить і туга за самим собою («*ми не маски ми стигми тих масок що вже відійшли / ми не стіни ми стогін імен що б стіни розлучені*» (І. Андрусак) [25, 499]; «*Ми лишишся там, де осінній туман. / Нас давно вже нема. Нас ніколи не буде. / І Говерла-гора, і гора Піп-Іван / обернулись у будень, у будень, у будень...*» (І. Андрусак) [25, 500]). Власне, такі мотиви в українській поезії з'являються ще у 1980-х роках, наприклад, у творчості Т. Мельничука: «*чії це човни / плывуть по степену / чії це предки / клекочуть кістками / за нами / як білі лелеки в гнізді / чії це вікна / дивляться в воду / чії це ілюзії / стенають плечима — / якого*

народу?» [21, 48]; «*...Вітка з Сибіру Кармелюк Устим, / Але дарма — немає Вкраїни вдома. / Є прах. Є страх... З Софії крапле кров, / Аж захлинулись Золоті ворота, / І жебраком йде до Москви Суботів, / А до галер прикований Дніпро / Везе своїх братів й сестер в неволю / Повз москалем звалтовану тополю»* [21, 60]). Концептуальні образи «ілюзії», «покоління-маски», «втраченого покоління», «України, якої немає вдома» в українській поезії 1980–1990-х років відтворюють ситуацію деструкції цілісності національної ідентичності, адже на кінець ХХ століття українське минуле існувало як офіційна, викладена відповідно до імперських установок оповідь, зафіксована у підручниках з історії та історичних романах¹, а також як неофіційна історія — зафіксована у приховуваних спогадах про події 1918 року, Крути, Голодомор, діяльність ОУН-УПА тощо. Звідси — «озвучена» українськими поетами концептуальна метафора «витісненого» (І. Андрусак), втраченого покоління, яке у поезії Ю. Андруховича буде оприявлено в образі козака Ямайки, який звертається чи то сам до себе, чи то до читача: «*конику мій невірнику апостоле мій Хома / піду на зорю вечірню / зріжу цукрову сопілку / сяду над океаном / та вже мене і нема*» [25, 352]. І ця метафора не стосується винятково покоління 1970–1980-х рр., яке обґрунтовує І. Андрусак, вказуючи на те, що покоління Т. Мельничука, Г. Чубая, М. Воробйова, В. Голобородька та ін. «*фактично витіснили в глибоке підпілля літератури й на узбіччя життя*» [21, 5], їхня «витісненість» також виявилася й у контексті «нетипових» тем та ідей, над якими працювали ці автори, новаторських поетичних засобів, імовірності трактувань, що їх українська література в гонитві за «суспільно значущими», «ідейно витриманим» чи «зрозумілим читачькому загалу» тривалий час уперто «витісняла» [21, 8]. Ця метафора фіксує стан існування «витіснення» на маргінесі колективної та індивідуальної історичної пам'яті сукупності символів, метафор, концептів, знаків, образів, які фіксують справжню правду про українську історію, опір імперському тиску, колоніальний стан розвитку українського суспільства та ін. Метафори «витіснення, мовчання про минуле, покоління-маску, людину, не вписану у сучасність» тощо — тільки частина концептосфери «гуманітарної аури нації» (Ліна Костенко), яка фактично нічого не знала про власне минуле наприкінці ХХ століття. Цей розрив має також і текстуальних характер, адже

¹ Показовими прикладами конструювання національної ідентичності на засадах імперської моделі історичної пам'яті можуть слугувати історичні романи П. Панча «Голомніла Україна», Н. Рибачка «Переславська Рада», в яких відтворено концепцію «возз'єднання» братніх народів унаслідок Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. (Прим. авт.)

література, та й зрештою історія, ще не виробили нових способів текстуалізації цього минулого, можливо, тому екзистенційний розрив між українським минулим та його сприйняттям фіксується переважно в поезії — як емоція, рефлексія, переживання особи, що опинилася у цьому розриві — свідомо чи несвідомо, а от творів масштабних — романів, повістей, в яких би минуле стало предметом драматичної рефлексії та екзистенційного осмислення у 1980-х роках фактично немає.

Одночасно кінець ХХ століття фіксує ще одне явище, тісно пов'язане із деструкцією як початковим етапом осмислення нової ідентичності, — кінець епохи радянського Союзу. Якщо до 1991 року його історія мислилася, а відповідно і сприймалася, як цілісність, тяглість фактів та подій, спрямована від 1917-го — у безкінечність, то 1991-й означив її як завершену сукупність, факт минулого. Найбільше до цього було не підготовлене суспільство, яке болісно переживало розрив із епохою та переструктурування власних уявлень про своє буття у межах СРСР. Так, соціологічні дослідження групи «Рейтинг» фіксують, що у жовтні 2015 року *«третина (31%) опитаних жалкують про розпад у 1991 році Радянського Союзу, водночас більше половини (56%) — ні, 14% — не визначилися*. Динаміка свідчить про те, що з кожним роком зменшується кількість українців, які жалкують про розпад СРСР: якщо у 2010 році таких було 46%, то вже у 2013 — 41%, у 2014 — 33%, а у 2015 — 31%. Майже половина опитаних у 2015 році мешканців Півдня (49%), 39% жителів Сходу і чверть Центру *шкодують за СРСР. Чим старші респонденти та чим менший їхній рівень освіти та доходів, тим більше вони шкодують за СРСР. Жалкують про розпад СРСР відносно більше жінки*» [8]. У художній формі відчуття екзистенційного розриву із державою СРСР та ідентичністю, сформованою у межах цієї держави², найяскравіше виражені у поезії С. Жадана, чия лірика фіксує відчуття людини, яка переживає розрив з місцями, *«де починалися риси твого лиця / і починались географічні карти»* [12, 405]. Екзистенційний розрив, в якому опинилося кілька поколінь, вимушене переживати деструкцію у сприйнятті себе, дійсності, власного минулого, і сучасності. Дуже виразно ці мотиви звучать у поезії *«Мій старий, який помирав, вихаркуючи легені...»* С. Жадана. Старий —

² А треба зауважити, що вона нівелювала власне українську ідентичність, проголошуючи устами керівників Радянського Союзу народження нової ідентичності — радянської, яку 1961 року вітав у своєму виступі М. Хрущов. Поняття «радянський народ», зі спільною соціалістичною Батьківщиною — СРСР, фактично закріплювали у соціокультурному просторі метафори «радянська людина», «радянський народ», спричинивши кардинальні і драматичні зміни у царині історичної пам'яті та історичної самоідентифікації, в тому числі українців. (Прим. авт.)

людина епохи СРСР — звертається із таким словами до сина: *«У тебе немає, малий, ні спадщини, ні країни, / і всі твої друзі, малий, згоратимуть, мов комети. / Блукатимете, як цигани, зникнете, як карайми»* [12, 64]. Натомість син відповідає і своєму батькові, і читачам, й усій епосі: *«Добре, коли тобі сняться підпільники та герої. / Погано, коли їх поява на тебе тисне. / Ця влада посилює в мені любов до холодної зброї. / Ця держава позбавляє мене почуття вітчизни»* [12, 65]. У поезії «Цитатник» одним із мотивів стає мотив відкриття, притаманного кільком поколінням епохи занепаду СРСР: *«І ти, немов / сліпий, не здатен вибирати / поміж вітчизн і мов»* [12, 489]. І трохи далі поет окреслює те, що може об'єднати це покоління, і це аж ніяк не минуло: *«Крім того, може об'єднати / розмитий шлях, відсутність дна. / Потопи, струси чи вогонь — / це об'єднає будь-кого. / І можна, зрештою, додати / фольклор і алкоголь»* [12, 491]. Цю поетичну рефлексію відсутності історії та минулого, яке об'єднує націю та утримує її ідентичність у сталому колі символів, метафор, спільних поглядів і почувань, Жадан розгорне у романі «Ворошиловград». І устами своїх героїв поставить питання до епохи: Ернст буде питати у Германа: *«І що сталось із нашими мріями? Хто відібрав у нас наші квитки на небеса? Чому нас загнали на ці задвірки, я тебе питаю?!»* [11, 142]; а Герман у щемливому діалозі із Ольгою зізнається: *«Я є. А Ворошиловграда немає. І з цим потрібно рахуватись»* [11, 184]; наприкінці твору Ольга, по суті, відповість на ту репліку Германа власним зізнанням: *«Інше місто, інша країна, зовсім інші люди. Мабуть, ці картинки і є моє минуле. Щось таке, що в мене відібрали і примушують про нього забути. А не забуваю, тому що це, насправді, частина мене. Можливо, навіть краща частина»* [11, 433]. Роман «Ворошиловград» — це не тільки детективний сюжет про пригоди Германа у місті його дитинства, але й драматичний твір про деструкцію уявлень про власну ідентичність у покоління, яке «застрягло між минулим і майбутнім» (Ханна Ардент), й не може визначитися із тими концептами, які становитимуть основу їхньої нової ідентичності. Варто вказати, що пострадянська ідентичність ще мало осмислена в українській літературі, хоча є цікаві приклади її деструкції поетичними засобами, зокрема, твори Л. Подерв'янського, з-поміж іншого — п'єса «Павлік Морозов» [20], концептуальні образи якої, як і художні засоби моделювання деструктивної дійсності у цьому творі добре проаналізовані Оленою Бондаревою. Крім того варто згадати ще один твір вітчизняної літератури, який фіксує драматичний розрив із пострадянською та радянською ідентичністю — на образному, мовному рівнях — «Брехун з Литовської площі» О. Ірванця, в якій вибір мови — це вибір способу мислення, що

підтверджує герой: він не розмовляє російською із перекупкою, яка «родом із СРСР», а воліє говорити польською, й бути українцем, а не «українцем» [14, 81]. Цікаво, що у цьому випадку іронія та сарказм стають найдієвішими способами руйнування старої ідентичності, звідси — brutальне перелицьовування класики радянської літератури у Подерв'янського, мовна гра — у п'єсі О. Ірванця, загалом — естетичний бунт покоління 1980–2000-х років, яке рішуче не хотіло писати відповідно до жанрово-стильових моделей, канонів, поетичних законів літератури періоду Радянського Союзу. Між тією літературою як цілісним текстом, та й, зрештою, культурою СРСР як цілісним текстом, утворюється критичний розлом, який фіксує стан критичного осмислення національної колоніальної свідомості, спостереження над руїнами минулого, уламками епохи, яке є у творах Ю. Андруховича «Перверзія», «Московіада», Оксани Забужко «Польові дослідження з українського сексу» та ін. Її Тамара Гундорова означає як особливу «топологію ідентичності», «особливу постмодерну іпостась національної культурної самосвідомості» [7, 142], яка є вкоріненою у Галичину, що «виконує своєрідну функцію буферу між Заходом і Сходом» [7, 142]. Але, крім того, зміни в культурній свідомості літературного покоління та генерації як соціокультурній цілісності фіксують прагнення творити не стільки антирадянську дійсність у літературі, скільки пострадянську, в тому числі фантазмагоричну, іронічну, як-от у вже згадуваних романах Ю. Андруховича чи романі В. Кожелянка «Дефіляда в Москві», «Лже-нострадамус» та ін. Відкриваючи минуле до пародії та сміху, причому насамперед — недавнє минуле, постминуле як пострадянську дійсність, — українська література художніми засобами позбавляє його надлишкової містифікації, романтичної риторичної метафоризації, а заодно увиразнює мотиви подорожі, переміщення у часі і просторі, які фіксують чи не найсуттєвішу кризу постмодерної епохи: між собою та місцем, між собою як частиною етносу та місцем як простором, в якому цей етнос мешкає. Тому мандри головного героя роману Ю. Андруховича «Дванадцять обручів» Карла-Йозефа Цумбрунна не є такими вже несподіваними, вони спричинені бажанням встановити відповідність між минулим як територію, простором власних спогадів, пам'яті предків та собою як частиною цього пейзажу пам'яті. «Загублена українська людина» (М. Шлемкевич) 1991 року отримала власний простір — Україну — та власний час — минуле України, їй потрібно було освоїти і цей простір, і цей час. Це неминуче спричинило появу художніх творів, які б увиразнили уявлення нації про регіони країни та минуле загалом. Звідси — поява нових тем, сюжетів, мотивів, зокрема,

у вітчизняній прозі, адже нововідкриті імена, на жаль, не могли заповнити усіх білих плям національної історії, як не могли заповнити той текстуральний і метафоричний розрив, який упродовж XIX–XX століття сформувався між української нацією та художніми творами (текстами), в яких зафіксовано образне осмислення її минулого. Фактично мали бути описані такі знакові події минулого, як Друга світова війна, рух опору ОУН-УПА, сторінки української історії 1918–1925 років тощо. І це тільки найочевидніші теми і сюжети національного минулого, крім того, не існувало локальних історій, як-от: Галичина кінця Австро-Угорської імперії, Київ часів Російської імперії, Харків доби 1920-х років та ін., які б стали частиною цілісного і водночас строкатого образу національного буття у чітких територіальних межах. Їх українська література відкриє для себе і читача на *другому етапі нового сприйняття минулого. Його можна означити як етап увиразнення дистанції, ментальності, яка виокремлює українську ідентичність на тлі пострадянської, власне російської та власне радянської і східноєвропейської.*

На цьому етапі суспільство переживає дві революційні хвилі — Помаранчева революція та Революція Гідності, — а література відкриває для читача небуденні сторінки українського минулого та драматичні історії осмислення індивідуальної та колективної історичної пам'яті персонажами. Відновлення історичної індивідуальної пам'яті, встановлення достовірності уявлень про власне минуле та власних предків, текстуралізація спогадів — це неповний перелік тем і сюжетних колізій, до яких в останні 10 років звертається українська література. Один із показових прикладів — роман В. Шевчука «Тіні зникомі», який у духовно-комунікативному полі України хоча й став потужним культуротворчим імпульсом, однак змальовує показову ситуацію самоідентифікації українця — героя Тодося Темницького. Підсумком його розслідування історії власного роду начебто стає засновком для більшої студії — «Історії Русів», а також розмірковування про те, що «кожна людина має розширення в глибину себе, а також і рід її, що я позначаю формулою ліс дому; йдеться про з'єднання у роді» [26, 290]. Для Тодося відкриття історії власного роду — екзистенційна і майже детективна (і містична) пригода, в якій викристалізовується історія роду Темницьких, а ширше — концептуалізується, й що дуже важливо, — текстуралізується — ідентичність Темницького. На початку твору він зізнається, що батько бажав його бачити «росіянином. І я довгий час вважав, що став ним цілковито, і це тривало до теперішнього часу, коли щось у мені збунтувалося, і я раптом збагнув, що натуральну природу мою не так подолано, як загнано до закамарків свідомості, де та природа зберігалася, як зерно,

якому не було ґрунту для проросту» [26, 25]. Руйнування ідентичності як свідомий акт і вибір життєвого шляху і життєпростору — драма не тільки покоління ХХ століття, а й екзистенційне зусилля, із яким зіткнулися мешканці України ще у XVII–XVIII столітті. Водночас цей роман засвідчує існування розриву в сприйнятті культури та історії як цілісності і вказує на існування прихованої інтерпретаційної моделі національної історії як інтелектуального і особистого виклику, що стоїть перед українцями.

У такій ситуації відкриття і привласнення історії, «сповненої чеснот етнічної минувшини» (Е.Д. Сміт) [23, 43], сприяє утвердженню національної ідентичності як соціально-культурного ресурсу, адже ідеї, закладені у літературних творах, «відлунюють серед еліт наступних поколінь як культурні традиції і соціальні елементи, здатні забезпечити священні ресурси для колективної культурної ідентичності націй» [23, 45]. Саме таке місце у творенні ідентичності відводить С. Плохій («наголос на національному в «Історії русів» допоміг перетворити козацьку історіографію до модерної епохи на український національний наратив XIX–XX століть» [19, 190]), який загалом вважає «козацький міф — єдиним компонентом історичної пам'яті, який лишається недоторканим на рівні масової свідомості» [19, 401]. І це твердження цілком узгоджується із тим, що українська історія ХХ століття багата на суперечливі сторінки, які, до речі, й стали предметом художнього осмислення у вітчизняній літературі від початку 2000-х років.

У цьому списку — романи Оксани Забужко «Музей покинутих секретів», Ю. Винничука «Танго смерті», Тетяни Белімової «Відкритий світ», Лариси Денисенко «Відлуння», В. Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон» та ін. твори, в яких так чи інакше тема пам'яті та переосмислення національної історії посідає провідне місце. Показовим у цьому розумінні є романи Оксани Забужко та Ю. Винничука, в яких минуле та пам'ять про нього оприявлюються через спогадсон («Музей покинутих секретів») чи музику («Танго смерті»). І це не тільки художній прийом, який містифікує пам'ять та тримає увагу читача, а й показовий приклад наслідків стирання пам'яті, функціонування ідеологем та концептуальних метафор, в які не вписується індивідуальна історія роду. І якщо Тодось Темницький може відновити власну ідентичність через написання історії свого роду і народу, то історія роду Довганів та Гощинських затемнена, як пише Забужко, це «розмиті віками жінки і чоловіки» [13, 20], тому що «віра, мова й прапори мінялися в українських родинах ледь не щопокоління, навіть не як костюми, а як одноразові шприци» [13, 29]. Розмитість індивідуальної та колективної історичної пам'яті у романі Ю. Винничука

«Танго смерті» набуває містично-метафоричного осмислення — загибель львівської цивілізації та її відродження завдяки музиці, яка у пересічних львів'ян викликає «неймовірну тугу за тими, хто був для них дорогим» [2, 315], таких людей персонаж роману — генерал-кегебіст — називає «найнебезпечнішими» [2, 315], бо вони пригадують не тільки власне минуле, але й усе, що було зроблено для його знищення. Реконструкція пам'яті як провідна тема сучасної української літератури втілена, крім того, у творах, які покликані відродити «міф про спільних предків і певний ступінь солідарності, принаймні серед еліт» [23, 54]. Тут чільне місце належить творам, які, по суті, відроджують спільні історичні спогади, намагаються повернути їх як елемент спільної культури та етнічної солідарності — наприклад, роман В. Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон»³ відіграв саме таку роль у вітчизняній літературі, повернувши у коло масового обговорення історію Холодноярської республіки та інших рухів спротиву «більшовизації» України перших десятиліть ХХ століття.

Ці та інші твори стали своєрідною естетичною та соціокультурною революцією у літературі та культурі, яка мобілізувала білі плями українського минулого, текстуалізувала маргінальні локальні та глобальні історії української нації у цілісний дискурс, домінантою якого стали самобутність нації та переосмислення драматичних колізій колоніальної української ідентичності. І якщо 2005 року К. Гудзик у статті «Історіографія та українська ідентичність» констатувала: «Українська ідентичність, замість того, щоб перерости в національну свідомість, обмежилася оплакуванням славного минулого та зацікавленістю старовиною» [6], то 2013 року С. Грабовський та І. Лосев говорили про деструкцію та розмивання української ідентичності у зв'язках із посиленням неокolonіального тиску колишньої метрополії — Росії. І засадничою проблемою у цьому процесі стала «проблема фальшивої історичної пам'яті» [5], відсутності спільної «візії минулого, спільної системи моральних вартостей, за допомогою яких оцінюються ті чи інші події минулого, а ще й закарбованої в мистецтві панорами розвитку своєї спільноти, її взаємодії з іншими народами, злетів та падінь на роздоріжжях цивілізації і таке інше» [5]. Текстуалізація українського минулого як цілісної картини драматичних падінь та героїчних злетів — це, вочевидь, завдання наступного третього етапу формування нового сприйняття

³ Цей приклад є показовим ще й тому, що спричинив появу низки інших творів, адресованих масовому читачеві (напр., А.Кокотюха «Справа отамана Зеленого», В. Шкляр «Маруся» та ін.), які нетекстуалізовану тему української історії заповнили, створюючи цілісний наратив героїчних міфів та яскравих спогадів про минуле нації.

минулого. На другому ж етапі вітчизняна література розвиває нові теми (переважно ті сюжетні колізії історичного минулого, які не висвітлювалися історіографією радянського періоду або були викривлені) у різноманітних жанрах: авантюрно-пригодницькому романі (В. Шкляр «Залишенець. Чорний Ворон»), екзистенційно-філософському романі (родинна сага Оксани Забужко «Музей покинутих секретів») чи метафорично-філософському романі (Ю. Винничук «Танго смерті»). Крім того, література намагається осмислити минуле України як цілісний дискурс, як-от: у проєкті «Історія України очима письменників» [15], в якому під однією обкладинкою зібрані уривки із творів (або ж новели) українських письменників, що презентують українське минуле як цілісний текстуальний дискурс від 854 року до 202... р. У нього вписані не тільки містифіковані оповіді про білих хорватів у Прикарпатті чи пригоди побіля середньовічного Львова в розповіді Ю. Винничука, але й «ще зовсім сира історія» (П. Нора) 2004 року — новела Оксани Забужко «Альбом для Густава» та прогностична оповідь О. Ірванця «Рівне / Ровно», датована у збірці 202...-им роком.

Опинившись віч-на-віч із травматичним історичним досвідом, українська нація як ніколи на початку XXI століття потребує нових нарративних форм історичної репрезентації самої себе — як у власному дзеркалі, так й у дзеркалі усього світу. Українська нація як спільнота пам'яті ще повинна відбутися, а нині вона переживає те, що можна назвати *перехідною (транзитною) ідентичністю* (особливий тип сприйняття та інтерпретації власного минулого, заснований на засадах текстуального переосмислення досвіду колоніального і постколоніального минулого), звертається до читача (у своєрідних художніх формах символізації, метафоризації, іонізації тощо) із такими творами, які тематизують історію української нації як досвід збереження колективної та індивідуальної ідентичності. На першому етапі розвитку перехідної (транзитної) ідентичності це спричинило появу творів, написаних у «модусі критичного формування історичного змісту» (Й. Рюзен)

[22, 99], в них антиісторія (твори О. Ірванця, Ю. Андруховича, В. Кожелянка та ін.) руйнували нормативні структури колективної та індивідуальної історичної пам'яті, зафіксовані в тому числі у літературних текстах. Це спричинило сплеск розвитку роману-антиутопії, карнавального типу художнього мислення, брутальної метафоризації дійсності у літературних творах, деканонізації та дегероїзації персонажів та знаменитих постатей українського минулого, які фіксували існування драматичних розривів у сприйнятті минулого та власної ідентичності. Такий тип історичної нарації у літературі та історіографії можна окреслити словами Й. Рюзена: «Ідентичність формується як здатність сказати «ні» накинутим зразкам розуміння себе й організації життя» [22, 100]. На другому етапі, «у модусі генетичного формування історичного змісту» (Й. Рюзен) [22, 100] починає формуватися уявлення про ідентичність як часову тяглість, розвиток, в якому змінювалися форми оприявлення ідентичності, але незмінним залишалося нерозривне поєднання минулого, теперішнього і майбутнього, українська ідентичність, зафіксована у літературних текстах, уже набуває надзвичайної глибини і динаміки, що спричиняє появу нових жанрово-стильових форм, зокрема, повернення у літературу жанру родинної саги (Оксана Забужко «Музей покинутих секретів», Марія Матіос «Майже ніколи не навпаки», «Солодка Даруся») чи творів — циклів оповідей про певні історичні події (Ю. Винничук «Танго смерті» та «Аптекарь» та ін. приклади, в яких українське минуле і теперішнє представлено як часову перспективу, рефлексію, що поєднує часи та людину, а отже, засвідчує цілість її ідентичності).

Так зникають розбіжності між ідентичністю нації, зафіксованою в історичних документах, індивідуальних родинних спогадах, комеморативних практиках держав та ідентичністю, символізованою і метафоризованою у літературних текстах, а майбутнє отримує ті важливі культурні елементи живого минулого, які «перетворюють його на наше майбутнє, тобто насамперед на орієнтирну часову перспективу» [22, 324] розвитку нації у нових умовах.

ДЖЕРЕЛА

1. Бондарева О. Міф і драма у новітньому літературному контексті: поновлення структурного зв'язку через жанрове моделювання : монографія / Олена Бондарева. — К. : Четверта хвиля, 2006. — 511 с.
2. Винничук Ю. Танго смерті: роман / Юрій Винничук. — Х. : Фоліо, 2012. — 378 с.
3. Гаташ В. Мені 14 років. Я українець / Валентина Гаташ // Дзеркало тижня. — 2005. — 25 листопада.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність: авторизований переклад з польської / О. Гнатюк ; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту, Інститут критики. — К. : Критика, 2005. — 528 с.
5. Грабовський С., Лосев І. Українська ідентичність: проблеми і виклики / С. Грабовський, І. Лосев // День. — 2013. — 13 листопада.
6. Гудзик К. Історіографія й українська ідентичність / К. Гудзик // День. — 15 січня. — 2005.
7. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: український літературний постмодерн / Т. Гундорова ; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту, Інститут критики. — К. : Критика, 2005. — 263 с.
8. Динаміка ностальгії за СРСР / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_nostalgii_po_ussr.html
9. Динаміка ставлення до Голодомору. Листопад 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_noyabr_2015.html
10. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик ; авториз. пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак ; ред. пер. КлМ. Климчук; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту, Інститут Критики. Серія «Критичні студії». — К. : Критика, 2008. — 303 с.
11. Жадан С. Ворошиловград: роман / Сергій Жадан. — Х. : Фоліо, 2010. — 442 с.
12. Жадан С. Господь симпатизує аутсайдерам: 10 кн. Віршів / Сергій Жадан. — Харків : Книжковий Клуб «КСД», 2015. — 507 с.
13. Забужко О. Музей покинутих секретів : [роман] / Оксана Забужко. — К. : Факт, 2009. — 829 с.
14. Ірванець О. П'ять п'єс / О. Ірванець. — К. : Смолоскип, 2002. — 120 с.
15. Історія України очима письменників: [збірка] / [упорядкув. та вступ. ст. О.В. Красовицького]. — Х. : Фоліо, 2013. — 509 с.
16. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала / Ліна Костенко. — К. : Видавничий дім «КМА», 1999. — 32 с.
17. Лотман Ю. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. — Лотман Ю.М. Заметки / Ю.М. Лотман ; сост. М.Ю. Лотман. — СПб. : Искусство-СПБ, 2000. — 704 с.
18. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора ; пер. із фр. Андрія Репи. — К. : Кліо, 2014. — 265 с.
19. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Сергій Плохій ; [авториз. пер. з англ. Миколи Климчука]. — К. : Laurus, 2013. — 436 с.
20. Подерв'янський Л. Герой нашого часу / Лесь Подерв'янський. — Л. : кальварія, 2001. — 166 с.
21. Поети «витісненого покоління» : [антологія] / [упорядкув. текстів та передм. Андрусяка І.М.]. — Х. : Ранок, 2009. — 254 с.
22. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен ; пер. з нім. Володимир Кам'янець. — Л. : Літопис, 2010. — 358 с.
23. Сміт Е.Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Д. Сміт ; пер. [з англ.] Петро Таращук. — К. : Темпора, 2010. — 311 с.
24. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нації / Эжи Топольський ; [пер. з пол. Н. Гончаренко]. — К. : К.І.С., 2012. — 399 с.
25. Українські літературні школи та групи 60–90-х рр. ХХ ст.: антологія [вибр. поезії та есеїстики] / упоряд., авт. вступ. слова, біобібліогр. відомостей та приміток Василь Іабор. — Л. : Піраміда, 2009. — 620 с.
26. Шевчук В. Тіні зникомі. Сімейна хроніка: роман / В.О. Шевчук. — К. : Темпора, 2002. — 304 с.

Романенко Елена Витальевна

**ИДЕНТИЧНОСТЬ НАЦИИ И ТЕКСТА:
КАК СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ФОРМУРУЕТ ИНТЕНСИВНЫЕ ОБРАЗЫ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ**

В статье выделены и проанализированы этапы формирования украинской идентичности в 1985–2015 годах, исследованы особенности рецепции украинской истории в творчестве украинских писателей этого периода. Предпринята попытка определить основные доминанты взаимоотношений истории как нарратива и литературы как нарратива в литературном процессе 1985–2015 годов.

Автор анализирует понятие идентичность нации, используя концепции Ю. Лотмана, Й. Рюзена, Е. Топольского, Е.Д. Смита, П. Нора и др., определяя особенности культурных кодов и символов, которые ложатся в основу формирования современных представлений о прошлом среди украинцев.

В статье доказано, что в 1985–2015 годах можно выделить два периода формирования украинской идентичности и новых способов осмысления прошлого.

Автор формирует понятие «транзитная идентичность», определяет ее основные признаки и способы презентации в художественной литературе. На примере произведений С. Жадана, Ю. Андруховича, О. Забужко, Ю. Винничука, А. Ирванца, В. Шкляра и др. писателей доказано, что украинская литература 1985–2015 годов переживает смену тематики и проблематики, происходит переосмысление таких жанровых форм, как семейная сага, семейная хроника, авантюрно-приключенческий и исторический романы.

Ключевые слова: *идентичность, транзитная идентичность, прошлое, история, исторический роман, исторический нарратив, комеморация, жанры.*

Olena Vitaliivna Romanenko

**NATION AND TEXT'S IDENTITY: CREATING INTENSIVE IMAGES
OF NATIONAL IDENTIFICATION USING MODERN UKRAINIAN LITERATURE**

The article is dedicated to highlighting and analyzing stages of formation of Ukrainian identity in 1985 to 2015, conducting a research on some specific features of Ukrainian history in the works of Ukrainian authors of the period. They have tried to identify the basic dominants of relations between the history as a narrative and the literature as a narrative in the literary process of 1985–2015.

The author analyzes the definition of nation's identity using the concepts of Y. Lotman, J. Ruzen, E. Topolskyi, A.D. Smith, P. Nor and others, defining the specific features of cultural codes and symbols, which create a basis for modern representation of the past among young Ukrainians.

The article proves that there are two periods of formation of Ukrainian identity and new ways of comprehending the past in 1985–2015.

The author creates the definition of transit identity and defines its main features and ways of presentation in belles-lettres with the help of works of S. Zhadan, Y. Andrukovych, O. Zabuzhko, Y. Vynnychuk, O. Irvanec, V. Shkliar and others. It has been proven that Ukrainian literature in 1985–2015 is going through the changes in the subject and the problematics. There is some reconsideration happening in such genre forms as family saga, family chronicles, adventure and historical novels.

Key words: *identity, transit identity, the past, history, historical novel, historical narrative, commemoration, genres.*